

הסידור ממקורותיו

לימות החול

מפתח

8.....	הקדמה
13.....	שחרית
163.....	מנחה
183.....	ערבית
215.....	הלל
226.....	ראש חודש
239.....	קריאת התורה
261.....	נספחים

הקדמה

במהלך אלפיים השנים האחרונות, התפתחה התפילה היהודית ממרכיבים וטקסטים חופשיים¹ לליטורגיה סטנדרטית יחסית המורכבת מטקסטים קבועים שנאמרים על בסיס קבוע. הסידור שנוצר הוא שמיכת טלאים של תפילות ארוגות יחד; חלקן עתיקות יומין בנות אלפי שנים ואחרות, שנתוספו במאות השנים האחרונות. בחלוף השנים, עם היווצרותו של סידור התפילה במתכונתו הנוכחית, שינויים מכוונים או מקריים הסתירו עוד יותר את הקשר שלנו עם מקורות התפילות. על כך כתב ר' יואל סירקס "ועכשיו נהגו לשנות על פי הסידורים הנדפסים מחדש, כל אחד לפי רצונו, ולא שאלו פי הגדולים אשר בארץ, ועתידין ליתן עליהן את הדין" (ב"ח או"ח מו:ג).

למדנות ליטורגית שגשגה במהלך המאה האחרונה תודות לכמה התפתחויות. גילוי הגניזה הקהירית חשף בפנינו אלפי קטעים המעידים על תפילות וגרסאות נשכחות. כמו כן, האימוץ הרציף של הטלפון, התקדמות מערכת הדואר והמצאת הדואר האלקטרוני הגדילו בגדילה מעריכית את השיתוף וההשוואה של עבודות אקדמיות. לבסוף, הופעת המרשתת איפשרה את תהליך הדיגיטליזציה של כתבי יד בספריות ברחבי העולם, ומאפשרת לכל המעוניין גלישה וסקירה של אלפי כתבי יד מקוריים וקטעי גניזה מהבית. למרות ההתקדמות הללו, עבודות שפורסמו התקשו לעמוד בקצב. אמנם התפרסמו עבודות רבות המתמקדות בתחום מסוים (כגון חקר הגניזה או ספרות רבנית), אך מעט ספרים יצאו לאור שניצלו את כל המשאבים הזמינים כיום כדי להנגיש לקורא וללומד את מכלול הידע הקיים לפנינו בליטורגיה יהודית.

החיבור שלפניכם מכוון לשני סוגים של מעיינים, המתפלל היומיומי והחוקר. במסכת אבות (ב:ג) מורה לנו רבי שמעון בן נתנאל "אל תעש תפילתך קבע". עבור רבים מאיתנו, המשתמשים באותו סידור, המורכב מאותו טקסט קבוע, על בסיס קבוע, קשה להימנע מתפילת "קבע". לפיכך, סידור זה בא לשדרג את חויית תפילותינו היומיומיות על ידי חשיפה למקורות העיקריים המוצגים באופן חזותי שובה לב. כמו כן, הסידור מיועד למי שמחפש הבנה עמוקה המבוססת על מחקר מקיף בתולדות סידור התפילה והתפתחותו. רבים מאיתנו נכללים בשתי הקבוצות הללו ולפיכך, נוכל להפיק תועלת מרובה מעיון בסידור זה. בסידור זה באו לידי ביטוי היתרונות של טכניקות למדנות מודרניות כדי לעזור לנו לקיים את דברי רבי שמעון (אל תעש תפילתך קבע).

למי שמתפלל בקביעות

האתגר הגדול בחיבור לתפילות היומיומיות הוא להבין מדוע אנו אומרים את מה שאנו אומרים. לעיתים רחוקות, התרחש שינוי בסידור שהגיע יד

¹ ר' שלמה ברבנות ד: "אחיותי הן מתפללות שלש תפילות חדשות בכל יום... רבי אלעזר היה מתפלל תפילה חדשה בכל יום. רבי אבהו היה מקבץ בקרב החדשה בכל יום."

ביד עם נימוק ברור שמסביר את השינוי. באותם מקרים, ציינתי את הנימוק לשינוי. למרבה הצער, לא פעם, אין נימוק ברור. כאשר הנימוק אינו ידוע, הבנת הרקע והנסיבות שהביאו להכללת התפילה לראשונה מהווה בסיס חיוני לתיאוריות. ולכן התמקדתי בעובדות סביב העיתוי של השינויים. למי שמעוניין לחקור תיאוריות הקשורות מדוע כל תפילה נכללה, אני ממליץ בחום על *ליטורגיה יהודית: היסטוריה מקיפה* (אלבוגן), *הסידור המפורש החדש* (וינגרטן) ו*סדר בסידור* (ברק).

בכל תפילה מנסה הסידור לענות על השאלות הבאות:

- א. באיזו תקופה הוכנס מרכיב זה לתפילה היומית? תקופת כל תפילה ממוקמת באמצעות אינפוגרפיקה בראש כל עמוד המציגה ציר זמן להתפתחות הסידור. ציר הזמן מחולק לחמש תקופות:
  1. מקדש (בערך 500 לפנה"ס עד 70 לספירה)
  2. רבנן (589-70)
  3. גאונים (590-1038)
  4. ראשונים (1039-1563)
  5. אחרונים (1564-היום)

ב. מהי האזכור הקדום ביותר שמתייחס לתפילה זו בתוך הליטורגיה היומית הקבועה? שאלה זו נדונה בחלק העליון של העמוד לכל תפילה תחת כותרת הופיע בסידור.

ג. מהו כתב היד הקדום ביותר הידוע לתפילה זו? כיום, עשרות אלפי כתבי יד מקוריים זמינים במרשתת וניתן לצפות בהם בקישור ישיר לספריות ואוספים בכל רחבי העולם. פרי עמל של מחקר מעמיק מאפשר להציג תמונה של כתב היד העתיק ביותר הידוע עם הערות הסבר. לכל כתב יד צוין כיתוב הכולל תיארוך משוער של זמן כתיבתו והערות שוליים נוספות המפנות את הקורא המעמיק למרכיבים בעלי עניין משמעותי בכתב היד.

יצירה זו אינה מיועדת להיות סידור מקיף. לפיכך, שקסטים רבים המצויים לרוב בסידורים מודרניים (הלכות תפילה, תפילות נדירות, ברכות הנאמרות מחוץ למסגרת התפילה) אינם כלולים בו.

הפריסה החזותית וארגון הסידור תוכננו בקפידה כדי לתרום ולהעשיר את חווית התפילה. במידת האפשר, תפילות מובאות על דף בודד כדי למנוע את הצורך לדפדף בעיצומה של תפילה. הגופן, הגודל והמרווח של הטקסט נבחרו מתוך מחשבה על קלות הקריאה. הערות אקדמיות הוצבו בשוליים והסימונים הופיעו בגופן אפור כדי למנוע הפרעה לריכוז בתפילה. כתבי היד שנבחרו שופרו באופן דיגיטלי כדי להציג את הטקסטים העתיקים בצורה קריאה ככל האפשר.

לחוקר הסידור

מאות ספרים ומאמרים נכתבו על ידי מחברים מלומדים. יצירות אלה מתארות את התהליך שעברה התפילה משלביה הראשונים בימי הבית ראשון. עבודה זו המוצגת לפניכם, מבקשת להתבונן על התהליך ההתפתחותי של הליטורגיה היהודית מנקודת מבט ההפוכה. עבודה זו מבקשת לנתח את הליטורגיה המצויה כיום בידינו כדי להבין כיצד נוצרה. קיימת מחלוקת מעניינת בשאלה: האם היה קיים אי פעם טקסט תפילה

שמהווה "אב נוסח", אשר ממנו התפתחה התפילה לנוסחים מרובים המצויים בידינו כיום.² למרות זאת, קיימת הסכמה רחבה "שכל המיושן מחבירו הוי יפה מחבירו" (בבלי בבא בתרא צא:). לפיכך יש ערך רב להשוואת הטקסטים העתיקים ביותר.³ זאת ועוד, נראה בעיני רשליני לדון בתיאוריות לגבי סיבות להכללת חלקים מהליטורגיה מבלי להבין תחילה את העיתוי של הכללתם.

סבירה היא ההנחה שהמקור הקדום ביותר לתפילות שלנו הוא סדר עמרם גאון שחי במאה התשיעית. יחד עם זאת, טענה זו נתקלת בקשיים רבים. ראשית, כתב היד המקורי של סדר רב עמרם גאון אבד. עובדה זו פותחת פתח להשתרבותן של טעויות בטקסט בזמן העתקתו. יתר על כן, הליקוטים המוקדמים בכתב של התפילות לא נתפסו כגרסה שהוכנה כדי שתהפך בבוא העת נוסח מחייב ושאמורה היתה להיות מסמך המתעד תיעוד היסטורי. הסידורים הללו היו "מסמכים חיים" עבור בית הכנסת שבו הם שימשו.⁴ הערות בכתב יד נוספו כדי לשמור על עדכניות בד בבד עם הליטורגיה ההולכת ומתפתחת של הקהילה. כאשר נוצר עותק חדש, הערות אלו שולבו בצורה חלקה בכתב היד החדש. אמנם עריכה דינמית זו שירתה מטרה מעשית מאוד, אולם היא גרמה לאובדנו והיעלמותו של טקסט המקור. בשל הגורמים שציינו לעיל, יש לבחון בזהירות רבה את כתבי היד שבידינו מסדר רב עמרם, שנכתבו מאות שנים לאחר חיי רב עמרם גאון.⁵ סדרים מוקדמים קלאסיים אחרים כגון סדר רב סעדיה גאון⁶ ומחזור ויטרי, חייבים להבחן באופן דומה. אך, יש לציין שבחיבורים אלה פער השנים בין המחבר הראשון לכתב יד שבידינו קטן משמעותית.

מהימנות גבוהה יותר יש לייחס למקורות אשר מחוץ לסידור, המספקים עדות על נוסח הליטורגיה. עדי נוסח עקיפים כאלה יכולים לסייע בשחזור נוסח התפילה הקדום. לדוגמא: אם בתלמוד מופיע שנוסח הברכה לאחר קריאת שמע מתחילה במילים "אמת ואמונה", אין זה סביר שנוסח התפילה המקורי התחיל בניסוח אחר והוא שונה בשלב מסוים ל"אמת ואמונה" ולאחר מכן עודכן נוסח התלמוד בהתאם.⁷

עבודה זו מנסה לחשוף את הטקסטים הקדומים ביותר באמצעות חקירת שלושה היבטים:

א. מהו הנוסח בסידורים הראשונים? הטקסטים במהדורות המודפסות של סדר עמרם גאון (גולדשמידט – כ"י לונדון Or. 1067), סדר סעדיה גאון (מקיצי נרדמים) ומחזור ויטרי (אהרן גולדשמידט תשמ"ג – כ"י ששון 535) מושווים. רשימה מקיפה של שינויי נוסח

² ראה הייבמן, "עיוני תפילה" עמ' 79. לעומת זאת דעתו של פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל" עמ' 526.

³ שו"ת חתם סופר י"ד ט: "הכלל: החדש אסור מן התורה בכל מקום, והישן ומיושן משובח ממנו."

⁴ אריה גולדשמידט מבוא למחזור ויטרי "היות הספר במהותו בעל תכלית שימושית, ולא ספר הלכות וגל...פה ושם נאלץ

המעתיקים או המסדדים להתאים את המחזור לנהוג אצל מזמין העותק"

⁵ ארליך גבי קדם ג עמ' 16 "על נוסחי התפילה בסידור רב עמרם לא ניתן לסמוך, כידוע, אפילו במקום שכל כתבי היד גורסים את אותה הלשון"

דניאל גולדשמידט מבוא לסדר רב"ג השלם "הוסיפו בו דרך קבע פסקים חדשים כדי שהטופס שבידם יתאים למציאות ההלכתית שבימיהם"

⁶ ארליך גבי קדם ג עמ' 16 "נוסח הסידור במהדורה הנדפסת שונה בפרטים רבים מרחב קטעו סידור רס"ג שנמצא בגניזה."

⁷ חשוב לציין שגם זה לא ברמת ערוך. לדוגמא תא-שמע התפילה האשכנזית הקדומה (עמוד 74) טען "שנוסח הדפוס מתוקן בדיים על פי מסורת אומרי 'אהבה רבה'."

מוצגת בצורה של הערות צד ליד נוסח התפילה הנוכחי. כשמדובר בתפילה מאוחרת יותר, הבאתי את המקור הראשון כדי שניתן יהיה להשוות בין הנוסחים. להלן בהקדמה ציינתי פירוט נרחב על שיטת ביצוע שינוי נוסח.

ב. מהו המקור החיצוני העתיק ביותר הידוע לכל תפילה? המקורות שנבדקו כוללים את הקורפוס המלא של יצירות יהודיות מוקדמות כולל התנ"ך, שני התלמודים, הפיוט הקדום, ספרי ראשונים, אפוקריפים ומדרשים. ביבליוגרפיה מלאה של טקסטים המשמשים במחקר זה מצויה בנספח.

ג. מהו כתב היד הקדום ביותר הקיים לכל תפילה ותפילה? מרכיב זה של העבודה התאפשר תודות להתפתחויות בתחום הדיגיטציה של הספריות שהתרחשו בעשרים השנים האחרונות. כל דיון הנוגע לכתבי יד יהודיים עתיקים חייב להיות מעוגן על ממצאים מהגניזה הקהירית. כארבע מאות אלף הקטעים שהתגלו באוסף זה היו כר פורה לכתביבת מחקרים, עבודות, ספרים וחיבורים חשובים. במהלך מאה עשרים וחמש השנים האחרונות מחקרים אלה חשפו טקסטים אבודים רבים, הכוללים חומר ליטורגי. באמצעות פרויקט כתיב של הספרייה הלאומית בישראל ואתר החברה לכתבי יד יהודיים פרידברג, עלה בידי לחפש ולעיין באלפי קטעים. מטרתי היתה לזהות את אלו שעשויים להיות קדומים. ד"ר אמיר אשור מאוניברסיטת חיפה סיפק בנדיבות הערכות תיארוך למאות קטעים נבחרים, מה שאפשר לי לזהות את הדוגמאות הקדומות ביותר. אינדקס מלא של כל הקטעים הרלוונטיים כלולים בנספח. בנוסף לקטעי הגניזה, נעשה שימוש בכמה כתבי יד רלוונטיים נוספים. סידורים מוקדמים (כגון כ"י אוקספורד CCC 133) וספרי תנ"ך מוקדמים (כגון קודקס ששון). גם מקורות קדומים מאוד (כגון, מגילות ים המלח) שימשו אותי כדי להשלים את המחקר והעגתו. הבדלים בין הטקסט הנוכחי לטקסט כתב היד כלולות גם הן בהערות הצד.

נוסח

הסידור משתמש בנוסח אשכנז כטקסט הבסיס להשוואות. הסיבה לכך היא שנוסח אשכנז היה הראשון מבין נוסחי התפילה הנפוצים היום (נוסח עדות המזרח התאחד במאה ה-16 ונוסח ספרד הוא שילוב של השנים שהוצגו במאה ה-18). יחד עם זאת, מלבד טקסט הבסיס, שאר המקורות אינם שייכים לשום נוסח מודרני מכיוון שרובם קודמים לכל אחד מהנוסחים המודרניים הנפוצים. יש לציין שרבים מהטקסטים העתיקים מתפצלים בין מנהגי הנוסח הישראליים והבבליים, אם כי לא חסרים גם כתבי יד המשלבים בין השניים.

סידור זה אינו מנסה לשנות בשום אופן את הנוסח המודרני הקיים בידינו כיום. הרוב המכריע של הליטורגיה הנמצא בשימוש כיום משקף נוסח מצוי בכתבי יד עתיקים. ישנם מקרים נדירים שבהם אף אחד מהמקורות שנסקרו לא תמך בטקסט הנוכחי. מקרים אלו פורטו בנספח, שיכול לשמש משאב לשחזור טקסט קדום יותר.

צילומים

צילומי כתב היד שנבחרו לשימוש מייצגים את כתבי היד הקדומים ביותר הידועים שכוללים את רוב הטקסט של כל תפילה. כתבי יד המכילים מילים בודדות בלבד לא נכללו, שכן המטרה לא הייתה ליצור מהדורה ביקורתית מקיפה אלא סידור שימושי. מהדורות ביקורתיות מקיפות כלולות בביבליוגרפיה. אלו לרוב כוללות קטעי גניזה קטנים אך אינן סוקרות סידורים מוקדמים.

הערות שוליים

המטרה של עבודה זו היא ליצור חיבור וזיקה עם הטקסטים המקוריים העתיקים. במידת האפשר, טקסט המקור המלא מצוטט בהערות השוליים כדי לשפר את ההבנה ולמנוע אי בהירות.

שינויי נוסח

בהצגת הגרסאות הטקסטואליות, הושקעה מחשבה זהירה כדי למצוא את האיזון בין מתן הערות קפדניות ומקיפות, ובו בזמן, לאפשר שמירה על שימוש נח בסידור ככל האפשר. לשם כך התקבלו ההחלטות הבאות:

- הבדלים טקסטואליים הקשורים לאיות של מילה בודדת כתיב מלא או חסר לא נרשמו (למשל, 'זמרות' לעומת 'זמירות').
- הבדלים הנובעים מ'ויו החיבור' לא נרשמו אלא אם כן הדבר שינה את המשמעות של המשפט.
- כדי לשמור על מבנה הדף, נעשה שימוש בראשי תיבות 'רע"ג' (סדר ר' עמרם גאון), 'רס"ג' (סדר ר' סעדיה גאון) ו'מ"ו' (מחזור ויטרי).
- כאשר שינוי מגיע במקום הטקסט הנוכחי, נעשה שימוש במילה 'במקום'. אחרת, הגרסה היא תוספת ולא חילופה.
- סידוריו של שלמה בן נתן והרמב"ם נדונו אך לא נכללו כעד נוסח ראשוני שכן הם נכתבו לאחר שלושת עדי הנוסח האחרים.

אני שמח להציג חיבור זה בתקווה כנה שישמש את המעיינים בו כדי לרענן את חווית התפילה וכבסיס לדיון עתידי. ברוח זו, אם עלית על תיקונים לשגיאות השונות שהסתרתי ברחבי הספר, אנא ציין זאת ושלח לכתובת thesiddur@gmail.com.

משה-צבי וידר

עיה"ק מעלות

ישראל

תשפ"ד

מה טבו

הופיע בסידור: אמירת ב' פסוקים הראשונים בסדר רב עמרם⁴⁶ וקטע מהגניזה⁴⁷.
פסוקים אחרים במחזור ויטרי⁴⁸ והפסוק האחרון בסידור נוסח אשכנז⁴⁹ במאה ה-14.
מקור השקטס: לקט פסוקים⁵⁰ מבוסס על הגמרא⁵¹.

שינוי נוסחאות
האמירה לא מופיעה בסדר רס"ג
1 עיין בהערות שוליים לסדר של
מ"ו.
2 ברע"ג ליתא מכאן עד הסוף.

מַה־טְבוֹ אֱהִלֶּיךָ יַעֲקֹב מִשְׁכְּנֶיךָ יִשְׂרָאֵל:
וְאֲנִי בְּרַב חֲסֶדְךָ אָבוֹא בֵּיתְךָ אֲשֶׁתְּחֹה
אֶל־הֵיכַל־קֹדֶשְׁךָ בִּירְאָתְךָ²: יְהוָה אֱהַבְתִּי
מְעֹז בֵּיתְךָ וּמִקוֹם מִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ: וְאֲנִי
אֲשֶׁתְּחֹה וְאֶכְרַע אֶבְרָכָה לִפְנֵי יְהוָה עֹשִׂי:
וְאֲנִי תַפְלִיתֶיךָ יְהוָה עַת רְצוֹן אֱלֹהִים
בְּרַב־חֲסֶדְךָ עֲנֵנִי בְּאַמֶּת יִשְׁעֶךָ:

מה טבו אהליך יעקב
משכנתיך ישראל:
ואני ברוב חסדך אבא ביתך
אשתחווה אל היכל קדשך
ביראתך: ² אהבתי מעוז
ביתך ומקום משכן כבודך:
ואני אשתחווה ואכרעה אברכה
לפני ² עושי: ואני תפלתי לך
² עת רצון אלהים ברוב חסדך
ענני באמת ישעך:

סידור אשכנז כ"י ברלין Qu. 361⁵² המתוארך למאה ה-14

⁴⁶ סדר רע"ג תפלות וברכות פרוטיות "הנכנס לבית הכנסת אומר מה טוב..."

⁴⁷ כ"י ניו יורק ENA 964.19 המתוארך למאה ה-11.

⁴⁸ מחזור ויטרי "משנכנס אדם לבית הכנסת ואני ברוב חסדך: ואני תפילתי לך..." "מה טוב..." "איהבתי..." "שמחתי באומרים לי..." "שש אנכי על אמרתך..." "אמרי האזינה..." "הקשיבה לקול שועי..." "יו בוקר תשמע קולי..."

⁴⁹ מובא בצילום.

⁵⁰ במדבר כד:ה, תהלים ה:ח, תהלים כו:ח, מעין תהלים צה: "באו משתחוה ונכרעה נכרעה לפני יהוה עשמי", תהלים סט:יד.

⁵¹ בבלי סנהדרין קה: "א"ר יוחנן מברכות של אותו רשע אתה למד מה היה בלבם ביקש לומר שלא יהו להם בתי כנסיות ובתי מדרשות מה טוב אהליך יעקב לא תשרה שכינה עליהם ומשכמותיך ישראל... אמר רבי אבא בר כהנא כולם חוזר לקללה חוץ מבתי כנסיות ומבתי מדרשות." בבלי ברכות ל: "אין עומדין להתפלל אלא מתוך פונד ראש. גמ' מנא ה' מילי? ... אלא אמר רבי יוסי ברבי חנינא, מהכא: "ואני ברוב חסדך אבא ביתך אשתחווה אל היכל קדשך ביראתך".

בבלי ברכות ת. "מאי דכתיב 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון'. אימתי עת רצון בשעה שהצבור מתפללין." ⁵² סידור הזה הדוגמא הראשונה עם הטקסט מבוסס על תהלים צ:ה ובבר רואים שהם שינו אותו ללשון יחיד.